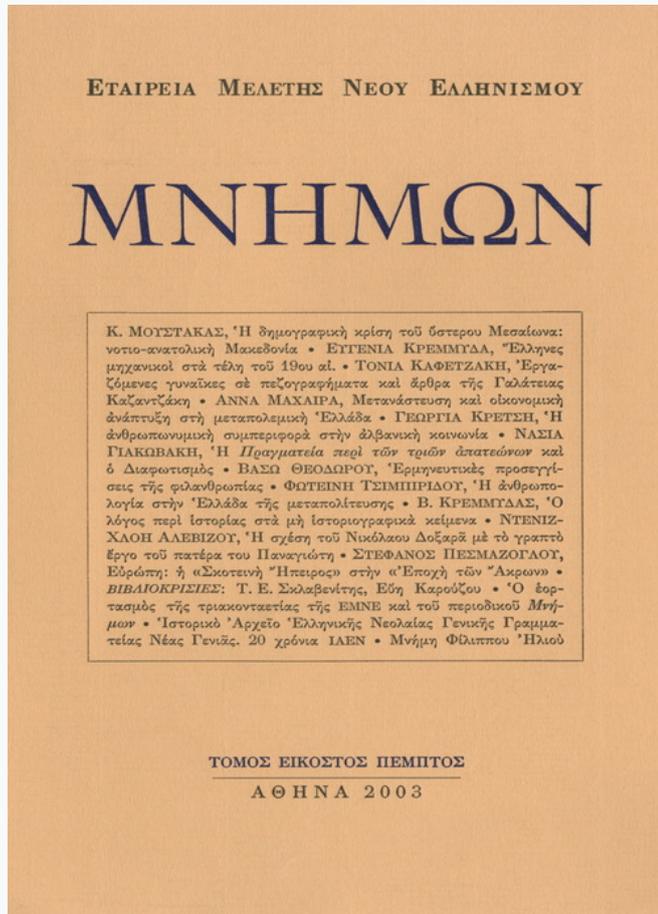

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

Έφη Αβδελά, Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα, Νεφέλη, 2002

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.778](https://doi.org/10.12681/mnimon.778)

Βιβλιογραφική αναφορά:

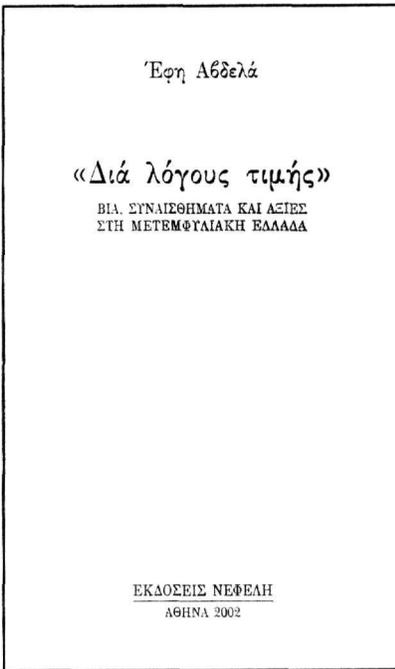
ΚΑΡΟΥΖΟΥ Ε. (2003). Έφη Αβδελά, Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα, Νεφέλη, 2002. *Μνήμων*, 25, 256–262. <https://doi.org/10.12681/mnimon.778>

Έφη Αβδελά, Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα, Νεφέλη, 2002, 259 σ.

Διά λόγους τιμής λέγεται το τελευταίο βιβλίο της Έφης Αβδελά και είναι μια μελέτη για τα εγκλήματα τιμής σε μια πρόσφατη εποχή, τις δεκαετίες του 1950 και 1960. «Εγκλήματα τιμής» είναι η έκφραση που χαρακτηρίζει εκείνες τις πράξεις βίας που καταλήγουν σε τραυματισμό ή φόνο του θύματος, ενώ κίνητρό τους είναι η προσβολή της τιμής του δράστη, έννοια η οποία, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σχε-

νούν τις κοινωνικές σχέσεις. Οι «λόγοι» που εκφέρονται αυτή την εποχή, από διάφορες κοινωνικές ομάδες, για τη νομιμότητα του αισθήματος της τιμής και, κατ' επέκταση, τη νομιμότητα της πράξης που διαπράττεται για να αντιμετωπιστεί μια προσβολή της, υποδεικνύουν τη σχετικότητα των όρων («έγκλημα», «εγκληματίας» και «εγκληματικότητα»). Μια κοινωνία ποινικοποιεί—στη συγκεκριμένη περίπτωση παύει να ανέχεται— τις συμπεριφορές που δεν μπορεί να ελέγξει ή φοβάται.

Το έργο μοιράζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, η συγγραφέας εξετάζει τις διάφορες μορφές που μπορεί να πάρει ένα έγκλημα τιμής, κυρίως μέσα από την οπτική των πρωταγωνιστών του κάθε «δράματος», δηλαδή πώς το παρουσιάζουν οι ίδιοι. Παρουσιάζει επίσης τους κώδικες με τους οποίους επικοινωνούν και γίνονται κατανοητοί τόσο οι άμεσα εμπλεκόμενοι στο «δράμα» (δράστης, θύμα, συγγενείς κλπ.) όσο και οι έμμεσα (δικαστές, αστυνομικοί, αναγνώστες εφημερίδων κλπ.). Πρόκειται για τα εργαλεία που χρησιμοποιεί η συγγραφέας και τα οργανώνει γύρω από τις έννοιες «πολιτισμικά σενάρια» και «κεντρικό σύμβολο» για να προσεγγίσει τις αξίες και τα συναισθήματα της εποχής, καθώς και τη χρήση που τους γίνεται από τους άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενους σε ένα «δράμα τιμής». Μεταφέροντας τους ορισμούς της Έφης Αβδελά, «πολιτισμικά σενάρια» των εγκλημάτων τιμής είναι οι «πολιτισμικά νοητές αιτιολογίες που επικαλούνται οι δράστες ανθρωποκτονιών ή σοβαρών σωματικών βλαβών για τις πράξεις τους», ενώ ο χαρακτηρισμός «έγκλημα τιμής» είναι «έναν κώδικα που το περιεχόμενό του είναι ευρέως κατανοητό». Η τιμή «συνιστά κεντρικό σύμβολο και η διατύπωση “διά λόγους τιμής” είναι κεντρική μεταφορά με την οποία επικοινωνούν συντάκτες και αναγνώστες, αλλά και

τίζεται με τις οικογενειακές σχέσεις και με τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας. Το βιβλίο εντοπίζει τους παλιούς φόβους της ελληνικής κοινωνίας που σιγά-σιγά εξαφανίζονται και τους νέους φόβους που παίρνουν τη θέση τους. Αναδεικνύει επίσης το μετεμφυλιακό κλίμα στην Ελλάδα και τον τρόπο με τον οποίο οι ιδεολογικές διαφορές εξακολουθούν να διαπερ-

εμπλεκόμενοι, δράστες και θύματα...». Τα εγκλήματα τιμής —σε εισαγωγικά στο κείμενο όχι γιατί αμφισβητείται από τη συγγραφέα αν όντως τα συγκεκριμένα αδικήματα που εξετάζει είναι αυτού του είδους, αλλά γιατί έτσι υπογραμμίζεται ο υποκειμενικός χαρακτηρισμός αυτής της μορφής βίας— ενώ παίρνουν τη μορφή συγκεκριμένων πράξεων βίας που θα δουν το φως της δημοσιότητας, ενώ δίνουν αφορμή στον εισαγγελέα που θα απαγγείλει την κατηγορία, συγκινούν τους ενόρκους που θα καταδικάσουν ή θα αθώωσουν, διχάζουν το ακροατήριο, εμπνέουν τη γραφή των δημοσιογράφων και προβληματίζουν τους νομικούς, δεν έχουν νομική υπόσταση, δηλαδή δεν αποτελούν κατηγορία νόμου, και δεν εμφανίζονται στις στατιστικές. Τα εγκλήματα αυτά, ταυτισμένα περισσότερο με την επαρχία, σχετίζονται με ορισμένο τύπου σχέσεις που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το γάμο και τη σεξουαλικότητα. Μέσα από αυτά, αναδεικνύεται κυρίως ποια είναι η δομή της οικογένειας, οι ιεραρχίες και η κατανομή των εξουσιών στα πλαίσιά της καθώς και η έμφυλη διάκριση στόχων, αρμοδιοτήτων και ευθυνών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι καταθέσεις των μαρτύρων, των οποίων η άποψη για τη δημόσια εικόνα των προσώπων που εμπλέκονται σε ένα έγκλημα τιμής, το «ποιόν» τους, επηρεάζει την εξέλιξη της δίκης. Παράλληλα, οι ίδιες καταθέσεις δείχνουν τη στενή σχέση ανάμεσα σε αυτό το είδος εγκλήματος και τις ευρύτερες αντιλήψεις της κοινωνίας για την οικογένεια και τις αξίες που σχετίζονται με αυτήν. Ακόμη, υποδεικνύουν τις αναντιστοιχίες που υπάρχουν ανάμεσα στις κοινωνικές αντιλήψεις που προβάλλονται μέσω των «λόγων» και τις κοινωνικές πρακτικές.

Οι μαρτυρικές καταθέσεις περιστρέφονται γύρω από την ηθική των πρωταγωνιστών, η οποία ορίζεται με διαφορετικούς όρους για τους άνδρες και τις γυναίκες. Η τιμή, ως ηθική αξία, λειτουργεί ως φραγμός στους τριγμούς που προκαλεί η ανα-

τροπή των παραδοσιακών σχέσεων. Η φύση του εγκλήματος τιμής είναι τέτοια που ευνοεί την ταύτιση του κοινού με τους πρωταγωνιστές, διότι περιστρέφεται γύρω από τις οικογενειακές σχέσεις, ενώ ο δράστης δεν είναι «κοινός εγκληματίας» αλλά ένας συνηθισμένος άνθρωπος που έχασε τον έλεγχο του. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα υποκεφάλαια είναι αυτό που επιγράφεται «υπόληψη και πολιτική». Εδώ η ανάλυση ανοίγεται «προς τα έξω», δηλαδή ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια των «κειμένων» (παρόλο που αυτά παραμένουν η πηγή της ανάλυσης) και των οικογενειακών και διαπροσωπικών σχέσεων και συνδέεται με άλλα φαινόμενα χαρακτηριστικά της εποχής, όπως το μετεμφυλιακό κλίμα στην Ελλάδα του 1950-1960 και η αξιολογική χρήση των πολιτικών αντιπαραθέσεων στους χαρακτηρισμούς των προσώπων του δράματος. Το ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει είναι ότι ο αξιακός κώδικας, και συγκεκριμένα εκείνος της τιμής, είναι ίδιος τόσο στους νικητές όσο και στους ηττημένους του εμφυλίου. Και ακόμη περισσότερο, στη δεκαετία του 1960, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις δεν ταυτίζονται πλέον με την παραγωγή βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις, κάτι που αντίθετα εξακολουθεί να συμβαίνει με τους «λόγους τιμής».

Μέσα από ποιους «λόγους» αμφισβητείται η κοινωνική ηθική που σχετίζεται με τα εγκλήματα τιμής, και επομένως απονομιμοποιούνται αυτά τα εγκλήματα, είναι το αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου. Στο επίκεντρο της κριτικής βρίσκονται οι ένορκοι, ως εκφραστές της «κρατούσας ηθικής», λόγω της επιεικειάς τους απέναντι στους δράστες τέτοιων εγκλημάτων που διαπιστώνουν οι σχολιαστές της εποχής. Για τη συγγραφέα, οι «λόγοι» αυτοί «αποσκοπούν στη συγκρότηση νέων πειθαρχιών και στη ρύθμιση της κοινωνικότητας "από τα πάνω"', τη στιγμή που παρατηρείται μείωση των πράξεων διαπροσωπικής βίας υπό τη μορφή των εγκλημάτων τιμής και εμφάνιση άλλων μορφών διαπροσωπικής βίας. Όπως υποστηρίζει η ίδια, η κριτική

για την επιείκεια των ενόρκων θέτει σε αμφισβήτηση τον ίδιο τον κώδικα τιμής και, κατ' επέκταση, το συναίσθημα που απορρέει από αυτόν και το οποίο προβάλλει ως κίνητρο ο δράστης. Επομένως, τίθεται το ερώτημα αν το αίσθημα της τιμής είναι ζωντανό στην Ελλάδα αυτή την εποχή. Και πιο γενικά, εκφράζεται η άποψη ότι οι «λόγοι» που εκφέρονται για το έγκλημα, και ειδικότερα για τα εγκλήματα τιμής, είναι σκέψεις για την ελληνική κοινωνία, για τις αξίες που είχε και για αυτές που θα πρέπει να έχει. Οι «λόγοι» για την εγκληματικότητα «είναι λόγοι για την ανάπτυξη, ως προσδοκία και ως φόβος».

Καθώς τα κεφάλαια του βιβλίου είναι αρθρωμένα κατά τρόπον ώστε να γίνεται μια μετάβαση από το ειδικό στο γενικό, και παραμένοντας στο τρίτο κεφάλαιο, η ανάλυση εστιάζεται στο ίδιο το φαινόμενο των εγκλημάτων τιμής και τη στάση των διαφόρων σχολιαστών απέναντι σε αυτό, αλλά και την εγκληματικότητα στο σύνολό της. Επικεντρώνεται επίσης στους μετασχηματισμούς των αξιών της κοινωνίας που μπορούν ή παύουν να παράγουν βία, στους παλιούς και νέους φόβους της. Έτσι, διαπιστώνεται ότι οι νέες αντιλήψεις εξατομικεύουν την τιμή, δηλαδή η υπόληψη της οικογένειας αποδεδμεύεται από τη συμπεριφορά καθενός από τα μέλη της. Επίσης, αυξάνεται η ανεκτικότητα των ανθρώπων απέναντι σε ζητήματα ηθικής τα οποία, ούτως ή άλλως, διέρχονται μια περίοδο αμφισβήτησης και μετασχηματισμού. Ακόμη, αναπτύσσονται εναλλακτικοί τρόποι διαχείρισης των διαφορών. Παράλληλα, το κράτος από την πλευρά του επιδιώκει να παίζει πιο ενεργό ρόλο στη διαχείριση της διαπροσωπικής βίας. Στους «λόγους» αυτής της περιόδου που εξετάζει η συγγραφέας βλέπει ότι υπάρχει ένα ζητούμενο που είναι ο μετασχηματισμός των κοινωνικών αξιών, στα πλαίσια των νέων αστικών συνθηκών, ώστε να είναι εφικτή η διαχείριση της διαπροσωπικής βίας από την πολιτεία. Η άλλη όψη όμως του εξαστισμού είναι η εμφάνιση νέων μορφών βίας που αυξάνουν

τα ποσοστά εγκληματικότητας, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων. Απέναντι σε αυτά τα προβλήματα αρθρώνονται δύο κύριοι «λόγοι»: ορισμένοι υποστηρίζουν τη διατήρηση των αξιών της παράδοσης, της υπαίθρου, της Εκκλησίας και της οικογένειας, ενώ άλλοι ταυτίζουν την υπαίθρο και την επαρχία με τη βαρβαρότητα και την οπισθοδρόμηση. Τελικά, όπως επισημαίνει η Έφη Αβδελά, η εγκληματικότητα, που από μόνη της είναι ρευστή έννοια, «συμπυκνώνει σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές τις ανασφάλειες και τους φόβους των αρχηγείων μιας κοινωνίας για τις ομάδες και τις καταστάσεις που αδυνατούν να ελέγξουν».

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι μια διερεύνηση των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στις κοινωνικές επιστήμες και έχουν ως αντικείμενο την έννοια της τιμής. Η τιμή, περισσότερο εργαλείο ανάλυσης στα προηγούμενα κεφάλαια, τώρα γίνεται αντικείμενο της ανάλυσης. Ως μέρος της κοινωνίας οι κοινωνικοί επιστήμονες επηρεάζουν με το λόγο τους τις συζητήσεις που γίνονται την εποχή αυτή γύρω από τις αξίες της ελληνικής κοινωνίας, στις οποίες κεντρική θέση αναγνωρίζεται στην έννοια της τιμής. Τώρα δεν ενδιαφέρει τί σημαίνει και πώς προσλαμβάνουν την έννοια της τιμής οι πρωταγωνιστές ενός εγκλήματος τιμής ή η κοινή γνώμη, αλλά πώς εννοιολογούν την τιμή οι επιστήμονες και ποιούς μετασχηματισμούς υφίστανται οι εννοιολογήσεις της. Στη νομική επιστήμη η τιμή ορίζεται ως ατομική αξία η οποία αντιδιαστέλλεται προς τον παραδοσιακό κώδικα της τιμής που σχετίζεται με την οικογένεια. Οι ανθρωπολόγοι θα χρησιμοποίησουν τις έννοιες της τιμής και της ντροπής, ενώ οι κοινωνιολόγοι θα υιοθετήσουν την έννοια του φιλότιμου, η οποία και θα επικρατήσει τα επόμενα χρόνια. Η τάση που διαφαίνεται από τις μετατοπίσεις στην εννοιολόγηση της τιμής είναι η εξατομικεύσή της και η απογύμνωσή της από παραμέτρους που σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα.

Οι παραπάνω τάσεις στον επιστημονικό λόγο θα συμβαδίσουν και θα στηρίξουν

την επιλογή της πολιτείας για έναν αυταρχικό, ελεγχόμενο εκσυγχρονισμό, ο οποίος θα χαρακτηρίζεται από τον έλεγχο της διαπροσωπικής βίας. Σε αυτό θα βοηθήσουν και άλλες διεργασίες, λιγότερο φανερές, που συνοδεύουν τον εξαστισμό της ελληνικής κοινωνίας και τους μετασχηματισμούς που γνωρίζει η ελληνική οικογένεια. Όλοι αυτοί οι παράγοντες θα απονομιμοποιήσουν τη βία που εκδηλώνεται στο όνομα της τιμής, με τη μορφή των εγκλημάτων τιμής, και θα οδηγήσουν στην εξάφάνιση του φαινομένου μέσα σε λίγα χρόνια.

Το βιβλίο της Έφης Αβδελά είναι εξαιρετικό ως προς τη συγκρότησή του, τη βιβλιογραφική ενημερότητα, τη θεωρητική του συνέπεια, την ουσιαστική διεπιστημονικότητα και μεθοδολογική ανανέωση και, θα έλεγα, το επιστημονικό ρίσκο. Αυτό που κάνει τη μελέτη ενδιαφέρουσα δεν είναι το θέμα αλλά το θέμα ως όχημα μιας νέας μεθοδολογίας και αναλυτικών εργαλείων. Είναι αλήθεια ότι το φαινόμενο της εγκληματικότητας δεν έχει μελετηθεί στην Ελλάδα από τους ιστορικούς. Αλλά η Έφης Αβδελά δεν θέλει να μελετήσει αυτό το φαινόμενο, δηλαδή δεν θέλει να αναπαραστήσει τα «πραγματικά» γεγονότα και να κάνει μια ιστορία της εγκληματικότητας ούτε να καταγράψει τις αξίες που καθοδηγούν τις πράξεις βίας. Πιστεύοντας ότι η κοινωνική ιστορία μπορεί να ανανεωθεί σήμερα με τη μελέτη εννοιών όπως η τιμή, οι οποίες δεν νοούνται απλώς ως «νέο θέμα» αλλά ως νέες αναλυτικές κατηγορίες, παίρνει αυτή την ίδια έννοια της τιμής, η οποία ήταν παλαιότερα προσφιλές πεδίο της ανθρωπολογίας, και επιλέγει να «αναγνώσει» τα κείμενα (κυρίως πρακτικά δικών και τύπος) για να διερευνήσει την τιμή ως συνείδηση που προβάλλεται ως κοινωνική αξία και σχετίζεται με συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές. Αυτό το συναίσθημα δεν προσδιορίζεται βιολογικά ή ψυχολογικά αλλά πολιτισμικά. Είναι μια νοητική κατασκευή που δημιουργείται στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και επηρεάζεται από αυτές.

Νομίζω ότι η Έφης Αβδελά επιτυγχάνει στο εγχείρημα της ανανέωσης. Εκκινεί από το τρίτο επίπεδο, του διανοητικού-συγκινησιακού, και καταλήγει στο επίπεδο του κοινωνικού. Με την προσέγγιση αυτή κλονίζονται οι βεβαιότητες για τους ορισμούς του εγκλήματος και του εγκληματία. Δεν πρόκειται απλώς για την άποψη ότι οι συγκεκριμένοι ορισμοί δεν έχουν πάντα ένα καθολικό και αναλλοίωτο περιεχόμενο. Με την προσέγγιση των συναίσθημάτων βγαίνει στην επιφάνεια η αντίληψη που έχει ο δράστης για τον εαυτό του και η αντίληψη που έχει η κοινωνία γι' αυτόν. Ο ίδιος δεν θεωρεί τον εαυτό του εγκληματία—πιο σωστά τον θεωρεί δικαιολογημένο εγκληματία— και η πεποίθησή του ή η προβολή μιας τέτοιας πεποίθησης βρίσκει περιθώρια να αναπτυχθεί επειδή η κοινωνία δεν τον θεωρεί εγκληματία. Και δεν τον θεωρεί διότι και τα δύο μέρη μοιράζονται τους ίδιους «λόγους», δηλαδή χρησιμοποιούν τις ίδιες πρακτικές γύρω από τις οποίες οργανώνουν τις οικογενειακές τους σχέσεις, τις σχέσεις μεταξύ των φύλων ή με τον κοινωνικό τους περιγυρο. Αυτό ίσως δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία αν οι «λόγοι» παρέμεναν «λόγοι». Όμως αποδεικνύεται ότι οι «λόγοι» είναι πρακτικές, διότι η συγκεκριμένη εικόνα που προβάλλει ο εγκληματίας για τον εαυτό του και εκείνη που αντιστοίχως έχει η κοινωνία γι' αυτόν οδηγούν σε προνομιακή μεταχείρισή του από την ποινική δικαιοσύνη, δηλαδή ο «λόγος» εκβάλλει σε μια πολύ συγκεκριμένη πραγματικότητα, εκείνη της διόγκωσης του αριθμού των ανθρωποκτονιών και των σωματικών βλαβών. Και εδώ αναδεικνύεται η σύγκρουση δύο αξιακών κωδικών της ίδιας κοινωνίας. Από τη μια η αξία της ανθρώπινης ζωής φαίνεται να έχει το προβάδισμα στην κοινωνία αφού ο σεβασμός και η προστασία της αναγνωρίζονται από τον νόμο. Από την άλλη η αξία της τιμής φαίνεται να έπεται αφού το συγκεκριμένο περιεχόμενο που λαμβάνει στα εγκλήματα τιμής, δεν αναγνωρίζεται από τον νόμο. Στην πράξη, με τα εγκλήματα

τιμής, η ιεράρχηση αλλάζει και αυτή η ανατροπή είναι σημαντική διότι δεν αφορά σε ευάριθμες ατομικές συμπεριφορές, όσες και τα εγκλήματα τιμής —οι ανθρωποκτονίες, όσο συχνές και αν είναι, αφορούν πάντα σε μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού— αλλά σε ολόκληρη την κοινωνία η οποία συναινεί, εφόσον και για όσο διάστημα το έγκλημα τιμής εκφράζει το (αδημόσιο αίστημα).

Κάποιες σκέψεις που θα διατυπωθούν στη συνέχεια δεν θίγουν την επιστημονική αρτιότητα και συνέπεια της εργασίας αλλά αφορούν γενικότερα στις θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές στις οποίες βασίστηκε η έρευνα και οι οποίες, παρά τον προσεκτικό χειρισμό τους από τη συγγραφέα, θέτουν ορισμένα ζητήματα. Τα δύο ανανεωτικά στοιχεία του βιβλίου είναι η κειμενική ανάγνωση των συναισθημάτων και αξιών της δεδομένης κοινωνίας και η χρησιμοποίηση εννοιών από τον χώρο της ανθρωπολογίας. Το πρώτο στοιχείο, η κειμενική ανάγνωση, παρουσιάζει την ακόλουθη ιδιαιτερότητα: δομεί μια ενδοσκοπική προσέγγιση η οποία ενώ εξυπηρετεί την αποκρυπτογράφηση των «λόγων», από την άλλη, περιορίζει το θέμα και δεν του αφήνει περιθώρια να συνδιαλαγεί με άλλα κοινωνικά φαινόμενα της εποχής. Το θέμα δείχνει να περιχαράκωνεται στον εαυτό του. Εξάλλου, η κειμενική ανάλυση όχι μόνο αποκαλύπτει αλλά και συγκαλύπτει. Γι' αυτό, αν αυτή η προσέγγιση ιδωθεί ως μια απόπειρα για την εφαρμογή της κειμενικής ανάγνωσης στην κοινωνική ιστορία, ίσως θα έπρεπε να περιοριστεί η κυριαρχία του κειμένου και να αναζητηθεί ό,τι δεν λένε τα κείμενα, δηλαδή να γίνει συνδυασμός της κειμενικής ανάλυσης με τη μεθοδολογία και την πραγματολογική προσέγγιση της «κλασικής» κοινωνικής ιστορίας, είτε με τις ίδιες πηγές είτε με άλλες συμπληρωματικές. Αυτό το κάνει εξάλλου η Έφη Αβδελά σε αρκετά σημεία, όπως για παράδειγμα το κεφάλαιο που προαναφέρθηκε («Υπόληψη και πολιτική»).

Ένα άλλο ζήτημα που θέτει η ίδια κει-

μενική προσέγγιση είναι ότι φαίνεται να παραμελείται η χρονικότητα της πραγματικότητας που μελετάται. Η συγκεκριμένη μέθοδος, ίσως και η φύση του θέματος, μοιάζουν να ακινητοποιούν τον χρόνο και ενώ πρόκειται για την ανάλυση μιας βραχείας περιόδου (είκοσι χρόνια), δημιουργείται η αίσθηση ότι πρόκειται για τη μακρά σχεδόν ακίνητη διάρκεια. Στην πραγματικότητα υπάρχει χρονική κίνηση, η οποία όμως λόγω της συγκεκριμένης προσέγγισης του υλικού, παίρνει τη γενική μορφή της διχοτόμησης σε δύο περιόδους, της μετάβασης από την εποχή των εγκλημάτων τιμής στην εποχή της εξαφάνισής τους. Βέβαια, η Έφη Αβδελά ελέγχει το πρόβλημα και συχνά το διορθώνει. Τα ερωτήματα όμως παραμένουν και θα πρέπει να τα χρεώσουμε περισσότερο στη μέθοδο και λιγότερο στη συγγραφέα. Ίσως θα έπρεπε η συγγραφέας να τοποθετηθεί, έστω προγραμματικά, στα προβλήματα της χρονικότητας που θέτει η συγκεκριμένη ανάλυση: χρειαζόμαστε αλήθεια έναν πιο γρήγορο χρόνο; Η ιστορία είναι η κίνηση μέσα στο χρόνο. Μήπως το τρίτο επίπεδο, εκείνο του συγκινησιακού, χρειάζεται έναν πιο αργό χρόνο;

Τρίτον, με τη συγκεκριμένη ανάλυση ατονεί η ταξικότητα των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό νομίζω ότι σχετίζεται με τις ανθρωπολογικές επιλογές της ιστορικού. Σε ορισμένα σημεία της ανάλυσης προκύπτει έμμεσα και σε άλλα τονίζεται ευθέως από τη συγγραφέα ότι τα εγκλήματα τιμής αφορούν κυρίως τα λαϊκά και αγροτικά στρώματα, στην ύπαιθρο ή κατά τη μετάβασή τους στην πόλη. Παρόλα αυτά, όταν σε πολλά σημεία η συζήτηση γενικεύεται και οι επιστημάνσεις αφορούν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, τότε η εντύπωση που μένει είναι ότι η ανάλυση αφορά το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Τότε τίθεται το ερώτημα αν οι αρχές, οι αξίες και τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους πρωταγωνιστές είναι ίδια και σε άλλα κοινωνικά στρώματα. Για παράδειγμα, αν σε ένα αγροτικό ή λαϊκό περιβάλλον το να εργάζεται μια

γυναίκα, να καπνίζει και να διασκεδάζει θεωρείται ανήθικο, σε ένα μεσοαστικό περιβάλλον μπορεί να σημαίνει μια πρωτοπορία καθόλου ανήθικη. Ένα άλλο παράδειγμα: η συγγραφέας ορθά επισημαίνει ότι «η τιμή δεν αποτελεί προνόμιο κάποιων, αλλά όλες οι κοινωνικές ομάδες διαθέτουν μια ορισμένη αντίληψη του εαυτού που μπορεί να προσβληθεί» και αναγνωρίζει ότι το νόημα της τιμής δεν είναι σταθερό ή δεδομένο ούτε βέβαια οικουμενικό. Όμως θα ήταν ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου, να δει πώς διαφοροποιείται το νόημα της τιμής από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο, αν κάθε κοινωνική ομάδα διαχειρίζεται με διαφορετικό τρόπο την προσβολή της τιμής, όπως την εννοεί εκείνη. Αντί δηλαδή να δει τη διαφορά μέσα στο χρόνο, πώς προσλαμβάνονταν η έννοια της τιμής στη δεκαετία του 1950 και στο τέλος της δεκαετίας του 1960, θα ήταν ενδιαφέρον να δει τη διαφορά συγχρονικά και σε περισσότερα κοινωνικά στρώματα. Να διευκρινίσω ότι η συγγραφέας δεν εξετάζει μόνο την οπτική των πρωταγωνιστών των δραμάτων τιμής που της δίνουν οι πηγές της. Στην ανάλυσή της υπάρχει μια σημαντική κοινωνική εκπροσώπηση: πρωταγωνιστές, μάρτυρες, δικαστές, ένορκοι, ακροατήριο, δημοσιογράφοι, νομικοί. Παρόλα αυτά, ο «λόγος» που εκφέρουν όλες αυτές οι ομάδες είναι ο «λόγος» που κρίνει τις πράξεις των άλλων, εκείνων που πρωταγωνιστούν στα εγκλήματα τιμής, και όχι ο «λόγος» που εκφράζει την δική τους θέση σε ενδεχόμενη προσβολή της δικής τους τιμής.

Άφησα για το τέλος ορισμένες πραγματολογικές παρατηρήσεις. Νομίζω πως είναι σωστή η επισήμανση ότι η διαπροσωπική βία είχε σηματοδοτεί από τον Εμφύλιο και τη δεκαετία του 1940 συνολικά. Είναι γενικά αποδεκτό ότι μετά από πολεμικές συρράξεις τα ποσοστά της εγκληματικότητας αυξάνονται. Εντούτοις, η διαπροσωπική βία στην Ελλάδα διατηρείται σε υψηλά επίπεδα από τον 19ο αιώνα, όπως έχει δείξει η Ρίκα Μπενβενίστε στο βιβλίο

της για τη νεανική εγκληματικότητα στον 19ο αιώνα, και προηγείται έναντι των άλλων κατηγοριών αδικημάτων. Η τάση αυτή δεν θα ανατραπεί μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου κατά τους τελευταίους αιώνες τα αδικήματα εναντίον της ιδιοκτησίας έχουν το προβάδισμα έναντι των αδικημάτων διαπροσωπικής βίας. Νομίζω λοιπόν ότι, μέσω της απονομιμοποίησης των εγκλημάτων τιμής που επιχειρείται στη δεκαετία του 1960, γίνεται προσπάθεια να ελεγχθεί αυτή η μακροχρόνια τάση η οποία βέβαια μπορεί να παρουσιάζει κατά καιρούς εξάρσεις πραγματικές (λόγω του Εμφυλίου ή άλλων λόγων) ή εξάρσεις φαινομενικές (π.χ. λόγω μεγαλύτερης δραστηριότητας των δικτικών αρχών). Κατά συνέπεια, το ερώτημα είναι αν εκτός από την απονομιμοποίηση των εγκλημάτων τιμής γίνεται απονομιμοποίηση και άλλων αδικημάτων, γεγονός που θα σήμαινε ότι γίνεται μια συνολικότερη προσπάθεια ελέγχου όχι μόνο των εγκλημάτων τιμής ή των νέων μορφών βίας που επιφέρει ο αστικός εκσυγχρονισμός αλλά και της μακροχρόνιας τάσης κυριαρχίας της διαπροσωπικής βίας. Τέλος, η αλλαγή του συστήματος αξιών μιας κοινωνίας δεν κρίνεται μόνο από τον έλεγχο της εγκληματικότητας αλλά και από την αποποινικοποίηση συμπεριφορών που παύουν να θεωρούνται αντίθετες προς τον αξιακό κώδικα μιας κοινωνίας. Συμβαίνουν τέτοιες αποποινικοποιήσεις αυτήν την εποχή ή έστω συζητήσεις για αποποινικοποιήσεις; Τέτοια ερωτήματα, που έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα, θα έβγαζαν τα εγκλήματα τιμής από το στενό τους πλαίσιο και πιθανόν να τροποποιούσαν ή και να ενίσχυαν τις ερμηνείες για την απονομιμοποίησή τους που διατυπώνονται στο βιβλίο.

Το προηγούμενο ζήτημα σχετίζεται και με τη χρονολόγηση όλης της διαδικασίας απονομιμοποίησης των εγκλημάτων τιμής και των «λόγων» περί εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Νομίζω ότι τόσο το φαινόμενο του εκσυγχρονισμού όσο και οι διάφορες παράμετροι της εγκληματικότη-

τας και του ελέγχου της (η νεανική εγκληματικότητα, οι νέες αξίες, η επίδραση των νέων μοντέλων ζωής) ξεκινάει ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Η αστυφιλία, το χρήμα ως αξία, ο κινηματογράφος και τα έντυπα, η ανάγκη εκσυγχρονισμού των ηθών και η εγκληματικότητα των νέων είναι αντικείμενα δημόσιας συζήτησης. Μέρος της συζήτησης αυτής αποτελεί και η κριτική για την επιείκεια των ενόρκων στα εγκλήματα τιμής. Η Έφη Αβδελά είναι ενήμερη των συζητήσεων του Μεσοπολέμου. Αυτό που θέλω να τονίσω εδώ σχετίζεται με την ερμηνεία της μεταβολής του συστήματος αξιών της ελληνικής κοινωνίας η οποία στο κείμενο συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό της μεταπολεμικής περιόδου. Νομίζω ότι η αποδιάρθρωση των οικογενειακών σχέσεων ξεκινάει στον Μεσοπόλεμο με την αστυφιλία και την εργασία της γυναίκας έξω από το σπίτι, για να αναφέρω μόνο δύο λόγους, και εκεί θα πρέπει να τοποθετήσουμε την αρχή της απονομιμοποίησης των εγκληματίων τιμής. Μπορούμε να πούμε ότι τότε αρχίζει η αμφισβήτηση της κοινωνικής ηθικής που σχετίζεται με τα εγκλήματα τιμής και την οποία εκφράζουν οι ένορκοι. Αυτή η αμφισβήτηση εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια ελέγχου της εγκληματικότητας και ιδιαίτερα της διαπροσωπικής βίας. Ο πόλεμος και ο Εμφύλιος ανέκοψαν αυτή τη διαδικασία. Μπορεί επίσης να αύξησαν πρόσκαιρα τη βία αλλά από την άλλη επιτάχυναν τη διαδικασία ελέγχου της εγκληματικότητας που είχε ξεκινήσει πριν από τον πόλεμο.

Θα συμφωνήσω με την Έφη Αβδελά ότι η κοινωνική ιστορία χρειάζεται ανανέωση. Και αυτή η ανανέωση δεν μπορεί να προέλθει μόνο με μια νέα θεματολογία. Μερικές δεκαετίες πριν η θεματολογική ανανέωση σήμαινε και θεωρητική και μεθοδολογική στροφή (βλ. για παράδειγμα, ποσοτικές μεθόδους στην κοινωνική ιστορία). Σήμερα, καταλήγει συχνά να ταυτίζεται απλώς με νέα θέματα, νέα αντικείμενα που υπηρετούνται με μια μεθοδολογία, η οποία, αν και έγκυρη, έχει δείξει τα όριά της. Γι' αυτό και το *Διά λόγους τιμής* είναι μια σημαντική πρόταση ανανέωσης. Το νέο θέμα φέρνει μαζί του και μια νέα προσέγγιση, μια νέα μεθοδολογία. Από την άλλη, νομίζω ότι δεν πρέπει να παροπλιστεί η «κλασική» κοινωνική ιστορία, εκείνη που είναι γνωστή — με όλες τις επιφυλάξεις για τον όρο — ως «πραγματική ιστορία», αξιολογικά δείγματα της οποίας αποτελούν και οι προγενέστερες μελέτες της Έφης Αβδελά. Τα συναισθήματα και οι αξίες είναι κι αυτά μέρος της ιστορικής πραγματικότητας — και ιδιαίτερα όταν συνδέονται με συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές — ωστόσο η μελέτη τους αφήνει πολλά στοιχεία αυτής της πραγματικότητας έξω από την έρευνα. Ελπίζω αυτή η επιστημονική επιλογή της Έφης Αβδελά να συζητηθεί. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα ανανεωτική πρόταση της οποίας θα πρέπει να συζητηθούν τα πλεονεκτήματα και οι αδυναμίες προκειμένου να αναζητηθούν οι τρόποι συνάρθρωσής της με την κοινωνική ιστορία όπως τη γνωρίζουμε μέχρι σήμερα.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ